

NAGY MÁRTON KÁROLY

A PÉLDÁZATTÁ ÍRT ÉLET
(Szempontok Bethlen Kata *Önéletírásának* elemzéséhez)

Tanulmányomban Bethlen Kata *Önéletírásának* vizsgálatát szándékozom újabb szempontokkal gazdagítani. A bemutatott gondolatmenet – régi magyarországi szövegek esetében kevésbé bevett módon – a mű első felének szövegközpontú elemzésen alapul, és abban a reményben született, hogy az általa nyert összefüggések és releváns kérdésfeltevések a későbbiekben termékeny módon járulnak hozzá az újabb történeti jellegű kutatásokhoz. Egy-két ilyen „továbbvezető” szempontra írásom végén magam is felhívom a figyelmet, de előrebocsátom, hogy ezek kidolgozása újabb tanulmányokat igényel.

A szöveg „önvallomása”: az Elöljáró beszéd

Az *önéletírás* egy öt fejezetből¹ álló bevezetővel (*Elöljáró beszéd a keresztyén istenfélő olvasóhoz*) kezdődik, melynek részletes vizsgálata elengedhetetlen a szöveg egészének elemzéséhez. Az *önéletíró* ugyanis leginkább itt nyilatkozik meg kiinduló gondolatairól, elbeszélői szempontjairól, itt vall azokról a célkitűzésekről, melyek alkotás közben vezették.

Az *Elöljáró beszéd* felhívja a figyelmet egy olyan kettősségre, amelynek feszültsége a későbbiekben is meghatározó a szövegben. A negyedik fejezetben az *önéletíró* világos célt ad a mű egészének, és előre levonja annak tanulságát: „ez az én feltett jó végem, hogy lássák meg mások a kegyelmes Istennek nagy erejét az én igen nagy erőtelenségemben. És ha kiknek az Isten nehéz keresztekét ad, vegyék észre azt innen is, hogy a Jóisten soha az övéire olyan próbákat nem ereszt, amelyeknek elviselésre elégséges

¹ A mű 219. nagyrészt igen rövid fejezetből (Németh László szavaival: strófaból) áll. A szakaszokra bontás valószínűleg utólagos tevékenység eredménye, tekintve Bod Péter szerepét a mű kiadásában. (MARKOS András, *Árva Bethlen Kata vallástétele és önéletírásának kiadatlan töredékei*, ItK, 1970, 67–75; Uő, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, Református Szemle, 1969, 341–342.) A szöveget abban a formában vizsgálom, ahogy ránk maradt: nem próbálom megkülönböztetni *önéletíró* és szerkesztő munkáját. *Önéletíró*nak ennek megfelelően nem Bethlen Kata referenciális személyét tekintem, hanem – az *elbeszélő* terminus technicushoz hasonlóan – a szerző(k) szövegbeli jelenlétét.

kegyelmet is ne adna.”² Ezzel kifejezi azt, hogy szándéka szerint miként kell értelmezni és befogadni a művet, meghatározza annak – általa várt és javasolt – olvasási kódját, és a tanúságtétel illetve példa, példázat műfajcsoportjához³ közelíti szövegét. Céljának deklarálása elővételezi az elbeszélő szövegszervező tevékenységét is, melyet – várhatóan – a tanulság felé haladó történetvezetés, annak alárendelt szövegépítés, és határozott, a szöveget kellőképpen uraló elbeszélői hang jelenléte jellemez. A fenti sorok tehát több értelemben is zárt kompozíciót sejtetnek. Ez az elbeszélői szándék az önéletírás egészét jellemzi, amint azt az újabb és újabb kijelentései is mutatják, pl.: „én vagyok a te [...] irgalmasságodnak és kegyelmességednek eleven példája”; „én mindenekelőtt példa lehetek”; „Írom sőt inkább azért, hogy [...] lássák meg, mely [...] gyönyörűséges végét adja az Isten az ő választott hívei szenvedéseiknek még ebben az életben, hát még a jövőben.”⁴

Az életút tanulságának kijelentése azt is sugallja, hogy az elbeszélő által *már megértett* történetet olvasunk, tehát a szöveget egy esetleges megértési folyamat eredményeként, végpontjaként mutatja be, és nem mint annak eszközét vagy terepét. A tapasztalatok előzetes feldolgozására – és ezzel együtt az indulatmentességre – az ötödik fejezetben kifejezetten ígéretet is tesz: „Semmi megbántásomat mindaddig fel nem írtam, valamíg [...] békességesen azt meg nem vizsgáltam, hogy józonen tehetnék arról ítéletet.”⁵

Azonban az *Előljáró beszédnek* – és magának a műnek – egyik legfontosabb belső ellentéte abból fakad, hogy ez az önéletírói célkitűzés nem valósul meg teljesen, miáltal ellentét jön létre a szöveg és az – e szándéka által hangsúlyosan jelen lévő – elbeszélő között. Már a rendkívül koherens, logikusan felépített bevezető fejezetekben is egy több-rétegű, nyitott és mélyen strukturált szerkezet bontakozik ki. A szöveg önmeghatározásával szemben ugyanis az első fejezet kezdő sorai a megértés, megismerés lehetetlenségét fogalmazzák meg: „Az Istennek bölcsessége mélységes, meglábalhatatlan, utai meg tudhatatlanok, ítéleti végére mehetetlenek, az emberi elme azokat fel nem éri; az Isten cselekedeteit csak csudálja, de azt nem kérheti: miért cselekszed ezt vagy amazt?”⁶ Az önéletírás nyitó gondolata Isten bölcsességének megismerhetőségét, ami a mű keresztény világképében mint legfőbb magyarázóelv jelenik meg, hatszor, hat különböző módon tagadja, ezáltal viszont ezt teszi meg az *Előljáró beszéd* tulajdonképpeni tárgyává. Tagadja a róla való gondolkodás lehetőségét, míg a szöveget az erről való beszéd szituációjában kezdi felépíteni. A szöveg tehát a tanúságtétel-jelleggel ellentétben kifejezi és ma-

² BETHLEN Kata *Önéletírása*, kiad., jegyz., utószó BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi, 1984, 7. – Az idézet szerint tehát Németh S. Katalin megállapítása („az indíték az írásra – a vallásban ért sérelem a másvallással történt házasság miatt – minden szempontot háttérbe szorít”) csak feltételesen fogadható el: a műben a sérelem nem indítékként jelenik meg, és a szöveget inkább jellemzi a példázatosság, mint a hitvita-jelleg, bár bizonyos részei kétségtelenül ilyen jellegűek. Vö. NÉMETH S. Katalin, *Bethlen Kata Önéletírása és a XVIII. századi halotti beszédek*, ItK, 1984, 195. A szintén sokat emlegetett öntisztázó szándék is legfeljebb csak implicit marad a szövegben. Pl. SZÁVAI János, *Bethlen Kata modernsége*, Új Írás, 1985, 82.

³ A példa, példázat megjelölés tágabb, általános értelmében válik relevánssá a műre: olyan esemény, történet stb., amely egy állítás, egy erkölcsi igazság vagy tanítás igazának meggyőző bizonyítását segíti elő.

⁴ BETHLEN, *i. m.*, 144, 178, 177–178.

⁵ *Uo.*, 8.

⁶ *Uo.*, 5; vö. Róm 11,33–34.

gában hordozza a megértés problémáját, sőt a későbbiekben – várhatóan – e megértésre vállalkozik. Ilyen módon megelőlegez egy olyan olvasási módot is, mely a művet mint egy hermeneutikai folyamat szövegi megvalósulását, történetét értelmezi.⁷ A megértés problematikája, az erre való törekvés valóban áthatja a mű egészét, és annak lejjebb elemzendő szerkezetében is fontos szerepet tölt be.

Isten megismerhetetlenségének tapasztalatát a Szentírás oldja fel, melyet az önéletíró már az első fejezetben segítségül hív gondolatai megfogalmazásához és bizonyításához. Legfontosabb kijelentése, mely a mű központi konfliktusa is, az Istent követő igaz emberek szenvedése: „gyakorta szokta szorosabban meglátogatni és ostorozni, akik öfenségéhez közelebb járulnak.”⁸ Ezt három bibliai idézettel támasztja alá,⁹ melyek tüzetesebb vizsgálata további tanulsággal szolgál. Az első fejezetben idézi Mózes harmadik könyvét: „akik én hozzám közel vagynak, azokban szenteltem meg, és mind a sokaság előtt megdicsőítettem”; a Zsidókhöz írt levelet: „akit szeret az Úr, megdorgálja, megostoroz pedig mindent, valakit fiává fogad”; a második fejezetben az Apostolok cselekedeteit: „hogy sok háborúságok által kellene nekünk az Istennek országába mennünk.”

Ha a szentírási citátumokat tágabb szövegösszefüggésükben vizsgáljuk¹⁰ – melyek ismerete mind az önéletíró, mind a korabeli olvasó esetén feltételezhető –, akkor az önmagukban egy hangnemű idézetek mögött feszült, többértelmű szövegeket láthatunk. Az ószövegségi szövegben Isten Áron fiait, miközben az Úr előtt szolgálatot teljesítettek, egy liturgikus vétségük miatt halállal bünteti. Áron, aki fiait meg sem gyászolhatta, keserűségében még papi szolgálatát sem képes ellátni. A történetben Isten közelsége tragédiák forrása, ami Áront eltávolítja az Úrtól. „Áron pedig mélyen hallgata” – utal a Szentírás a gyász tilalma miatt kimondhatatlan érzelmekre, ezek elfojtására. A leginkább harmonikus Zsidókhöz írt levélben a szenvedés megtalálja helyét ember és Isten kapcsolatában: tanítása szerint Isten atyai közelsége szükségképpen szenvedéssel jár. Az Apostolok cselekedeteiben a szenvedés Krisztus követéséhez rendelődik. Pált egyik térítő útja során megkövezik, majd abban a hitben, hogy meghalt, a városon kívülre vonszolják. De az apostol életben marad, és mint az Úr erejének élő példája önt lelket az üldözött tanítványokba. Isten szolgálata, Krisztus követése itt is szenvedést okoz, és a tanítványok hitét bizonytalanná teszi. A három szentírási szöveghely rávilágít arra, hogy míg az idézés szintjén – és a mű példázatossága szintjén – az Istenről szóló beszéd egyértelmű, világos, feszültségektől mentes, addig elhallgatva bár (ahogy „Áron mélyen hallgata”), de e szólam mélyén nagyon sok ellentmondás, értetlenség, kérdés feszül. Ezek a kérdések szerves részei az *Önéletírás* szövegének is.

Fontos rámutatni arra a párhuzamra, ami a bemutatott három szentírási szöveg és az önéletíró életútja között található. Bethlen Kata először elveszíti szeretteit, mint Áron,

⁷ Ez az olvasásmód általánosítható az önéletrajz műfajára, itt mégis mint önellentmondás jelenik meg. S. SÁRDI Margit, *Az önéletrajzi szelf és a 17–18. századi önéletrajások = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely, 2007, 214.

⁸ BETHLEN, *i. m.*, 5.

⁹ 3Móz 10,3; Zsid 12,6; ApCsel 14,22. (A kiadásban 16. fejt szerepel a valóban idézett 14. helyett.)

¹⁰ 3Móz 10,1–20; Zsid 12,4–11; ApCsel 14,1–28.

majd Pálhoz hasonlóan testileg és lelkileg megtapasztalja a halál közelségét, végül önmagát példaként állítva, életéből példázatot írva bátorítja a hitükben szorongatottakat és kételkedőket, és megtalálja a szenvedés helyét istenkapcsolatában. De a három bibliai citátum utalásszerűen azt a lelki – és egyben hermeneutikai – utat is elővételezi, amiről az önéletíró tanúságot tesz művében:¹¹ a szenvedés miatti elkeseredésből, mely eltávolítja Istentől, eljut a csapások Isten atyai szereteteként való értelmezéséig, majd felismeri bennük Krisztus követésének módját, és mint keresztjét vállalja azokat.¹²

A szentírási idézetekben rejtetten jelenlévő hangnembeli sokféleség megjelenik az *Elöljáró beszéd* szövegében is. Az általános tónust adó nyugodt, Istenről beszélő narrátori hang („Az Istennek bölcsessége mélységes...”) változataként tűnik fel egy feszült, fojtott beszédmód, mely az Istentől kapott kereszték súlyát tematizálja: „Istennek tetszett [...] sok nyavalyák és igen nehéz kereszték alá rekeszteni, annyira, hogy [...] ritkán engedett csak pihenést is vennem. Sőt, midőn egyik keresztemet könnyebítette [...], akkor más, és újabb s terheesebb keresztet bocsátott erőtelen vállaimra.” Máskor az Istenről szóló beszéd Istenhez szólássá, imává alakul: „Jól vagyon édesatyám, édes Istenem...”¹³ Az ötödik fejezetben a szerző társadalmi, családi konfliktusainak elbeszélését készíti elő, az istenes tematika elhalványul. Ez előrevetít egy negyedik fajta beszédmódot is, melyben a narráció iránya elfordul Isten megértésének a keresésétől.

Az elbeszélői hangnem itt megjelenő rétegei kibontakoznak az önéletírás szövegében, sokszor önálló szólamná válnak. Az idézetekből is kitetszik, hogy ezek a szólamok elsődlegesen az önéletíró és Isten kapcsolatában nyerik el – egymáshoz viszonyított – értelmüket, mivel ennek a kapcsolatnak a harmóniájáról, feszültségeiről, a közeledések és távolodások dinamikájáról vallanak. Ez némileg ellentétben áll a deklarált elbeszélői szándékkal, a tanúságtétel-írás célkitűzésével – ennek leginkább a harmadik, Istenhez, vagy az első, Istenről szóló szólam felelne meg. Az előbbi kifejezi az önéletíró Istenhez tartozását, az utóbbi a közte és elbeszélése közti viszonylagos távolságot, amit a reflektált jelleg indokol, hiszen az önéletíró az *Elöljáró beszéd* szerint már megértette életének, sorsának tanulságát. Ha az elbeszélői hang kimozdul nyugalmából, és megjelenik a többi szólam – különösen az Istennel való kapcsolat feszültségét vagy a narráció tőle való elfordulását jelzők –, az megmutatja, hol nem tudja az önéletíró ezt a reflexív távolságot létrehozni vagy megtartani, illetve mely eseményt nem képes integrálni a példázat-jellegbe. Ez tehát a narrátori kompetencia hiányosságát mutatja; küzdelméről árulkodik, hogy önnön életének elbeszélését eredeti szándéka és célja szerint, mint példát építse fel.

A narrátori kompetencia végessége összefügg a megértés eredménytelenségével. Az elbeszélői hangban legtöbbször akkor tűnnek fel a példázat-jellegtől elütő szólamok, mikor életének olyan eseményeiről szól, melyekben nehéz felismernie Isten bölcsesség-

¹¹ Bethlen Kata lelki-hitbeli fejlődését önéletírása és imádságoskönyve alapján a következő tanulmányomban elemzem: NAGY Márton Károly, *Szépen elkészített grádicsok: Bethlen Kata lelki arcképe Önéletírása és Védelmeső erős pais című imádságoskönyve alapján*, Református Egyház, 62(2010)/10–12, 257–264, 282–288, 299–304.

¹² *Uo.*, 263.

¹³ Mindkét idézet: BETHLEN, *i. m.*, 6.

gét. Példaként álljon itt két, egy-egy gyermeke halálát leíró szövegrészlet. Első házasságából származó fia, Sámuel halálát a példázatossághoz illeszkedő szólamban mondja el, távolságot felvéve a személyes tragédiától, hiszen Isten ez által megmentette katolikusnak keresztelt fia üdvösségét: „Nagy örömem volt azon, [...] hogy az én kedves gyermekemet magához vévén, nem engedte, hogy vallással szembeálló vallásban nevelkedjen fel.”¹⁴ Második házasságából született, református gyermekei haláláról viszont már az őszinte szenvedés hangján szól, mivel ezekben a veszteségekben érthetetlen maradt számára Isten akarata. „De ó, kimondhatatlan keserűség! [...] ez én szemeimnek egész gyönyörűsége, szívemnek vidámsága, kedves Zsigmondom éntőlem elvételék.”¹⁵

A fentieket összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy az *Előljáró beszéd* négy elemzői szempontra irányítja a figyelmet: a példázatosságra, a megértésre való törekvésre, a szöveg biblikusságára és az elbeszélői hang jellegére. A továbbiakban azt mutatom be, hogy ezen szempontok valóban relevánsak a szövegre nézve. Érvényességüket alátámasztja, hogy nem választhatók el mereven egymástól, hanem szorosan összefonódva tesznek lehetővé egy olyan elemzést, mely kidomborítja a mű elsőre talán nem látható szerkezeti vázát.

Az Önéletírás szerkezeti középpontja

A mű az alkotásfolyamat jellegét tekintve két nagy részre osztható. Az önéletíró életének egy pontján visszatekintve leírta addigi életét, majd miután az önéletírásban „utolérte magát”, bizonyos időközönként, félévente-évente tollat ragadva folytatta életének elbeszélését. A váltás 1744 novemberében következik be, miként a 163. fejezet után álló hetedik önéletírásbeli imádság datálásában, mintegy mellékes adatként tájékoztatja az olvasót: „az én ez világon való zsellérkedésemnek rendét eddig írárok le...”¹⁶

A szöveg első fele műfaját tekintve egyértelműen önéletírás, melyben az elbeszélés tárgyát az elbeszélés aktusától évek választják el. A második rész a naplóhoz közelít: itt ez a távolság sokkal kisebb, és megalkotása éveken át, a kéziratban talált részek¹⁷ tanúsága szerint legalább 1754-ig történt. Ennek megfelelően az elbeszélésmód is megváltozik: mind a távolságtartó értékelésre, mind a nagyobb ívű szerkezet formálására kisebb lehetőség nyílik. Mindezek ellenére a szöveg, bár szerkezete fellazul, mégsem válik naplószerűen töredezetté, mégpedig a tanúságtétel-alkotás, az *Előljáró beszéd*ben kijelentett elbeszélői szándék tudatos fenntartása miatt.¹⁸

¹⁴ *Uo.*, 38.

¹⁵ *Uo.*, 57. Németh S. Katalin bemutatta a mű és több halotti prédikáció sokszor szövegszerű egyezését, ezek alapján feltételezhető, hogy a református gyermekei, illetve férje temetésén elhangzott beszédek segítették az önéletíró emlékei felidézésében, megfogalmazásában. Ez magyarázza az *átélő én* hangjának jelenlétét a fejezetekben, de nem oldja fel ellentétét a példázatosság szólamával. (NÉMETH, *i. m.*, 196.)

¹⁶ BETHLEN, *i. m.*, 117.

¹⁷ MARKOS, *Árva Bethlen Kata...*, *i. m.*

¹⁸ Az erre vonatkozó szövegbeli példákat lásd a 4. lábjegyzetben.

Az olvasó számára az alkotásbeli és a belőle fakadó műfajbeli változásoknál sokkal inkább érzékelhető az imaszövegek 143. fejezettel kezdődő, gyakori beillesztése a műbe, melyek viszont valóban átalakítják a szöveg jellegét. Az önéletíró 17–18,¹⁹ legtöbbször önálló címmel és datálással ellátott imádságot szerkesztett be a szövegébe,²⁰ melyek különállásuknál és a fejezeteknél jóval bővebb terjedelmüknel fogva fellazítják a narrációt. Az elbeszélés tárgyának és folyamatának időviszonyát tekintve pedig az imádságok radikális egyidejűséget valósítanak meg, amennyiben feltételezzük, hogy a lejegyzés folyamatában, írásban születtek, tehát nem előzte meg őket egy szóbeli aktus. Így elbeszélés-technikai (temporális) szempontból – a leveleket, periratokat nem számítva – ez a harmadik szövegtípus az önéletírásban.

Mindez átalakítja a szöveg, az elbeszélő-imádkozó és az olvasó viszonyát, ebből következően az olvasás módját is. Az imádságok lendülete és érzelmi-indulati telítettsége ugyanis azt érzékeltetik, hogy az önéletíró szövegalakító tudatossága az imaszövegekben visszaszorul: itt igazítja írását legkevésbé a példázatosság célkitűzéséhez, és itt tárja fel lelkének mélységeit leginkább kendőzetlenül Istennek – és az olvasónak. Az értelmező szerepébe viszont így maga az olvasó lép, aki az imádságokban olvasható lelki folyamatokból rekonstruálja az önéletíró hitbeli útját és istenképének változását, ezzel folyamatossá téve az amúgy fellazuló narrációt.

E látványos változások tehát a 143. fejezettel kezdődnek a szövegben, amely után az önéletíró első ízben illeszt be imádságokat: rögtön négy, 1742–43-ban kelt könyörgést, majd pár fejezeten belül még hármat.²¹ Ez a hét imádság tematikailag, a bennük leírt lelki folyamat összefüggéseit tekintve együtt értelmezhető.²² Az itt elinduló narratív változásokon túl azonban az is erre a szövegcsoporthoz irányítja az elemzői figyelmet, hogy világos párhuzamok teremtenek kapcsolatot közte és az *Előljáró beszéd* között, amint azt lejjebb bemutatom. E párhuzamok és az így létrejövő belső keret e szövegcsoporthoz a mű szerkezeti középpontjává avatja.

Az első hét imádság abban a „kemény lelki harcban”²³ született, melynek elindítója az önéletíró első, a katolikus vallású Haller Lászlóval 1717-ben megkötött házassága miatti lelkiismereti válsága volt, ahogy azt a 136. fejezettel kezdődően elbeszéli. Az önéletíró az imádságok megírásának idejében az unitáriusból frissen megtért hévízi református eklézsiáért aggódott, aminek halála után az e házasságból származó, katolikus gyermekei lesznek birtokosai, előrevetítve az erőszakos katolizálás rémét. „A következő nyomorúságot okozza az én szerencsétlen házasságra való adattatásom.”²⁴ Figyelme tehát a huszonöt évvel korábbi eseményekre terelődik, és saját felelősségét, bűnösségét, vagy Isten

¹⁹ A 182. fejezetet, bár az önéletíró sem kezeli önálló imádságként (a *Védelmeső erős paisba* sem kerül bele), sem a szakirodalom nem tekinti különálló imaszövegnek, joggal lehet akként olvasni.

²⁰ Markos András szerint ez is Bod Péter szöveggondozó munkájának köszönhető; MARKOS, *Árva Bethlen Kata...*, i. m., 347.

²¹ BETHLEN, i. m., 82–94, 103–107, 108–110, 116–117.

²² NAGY, i. m., 262–263.

²³ BETHLEN, i. m., 80.

²⁴ Idézet: *uo.*, 79; szövegösszefüggés: *uo.*, 77–80.

szándékának jelenvalóságát fürkészi bennük. Ez a gyötrődés indította el a „felette nagy kísérteteit”, mikor „poklot és mennyet szívében hordozta”;²⁵ melynek lelki naplója a fent említett imádságok.²⁶ Ezekben azonban a lelki küzdelem konkrét kiváltó oka, az aktuális felekezeti ellentét mellett egy általánosabb tematika, a szenvedés, a keresztek, az Istentől való magárahagyatottság tapasztalata kerül mindinkább a középpontba.

A hét imádságnak íve van, mely a gyötrődésből, mikor „Isten egészen elrejtette volna orcáját”, a lelki újjászületésen keresztül, mikor az önéletíró felkiált: „Élek, én királyom!”, a lelki békéig, erőig vezet: „Légy csendességben már én lelkem, örülj és örvendezz a te megtartó Istenedben.”²⁷ Ezzel párhuzamosan istenképében a szigorúság oldódik és a szeretet veszi át a helyét; az Atya kizárólagos, központi alakját pedig egy szentháromságos tapasztalat.²⁸

Fontos kiemelni e belső konfliktus intellektuális (pl. „magamban arról gondolkodám”, „magamat igazítani ilyen gondolattal”²⁹) és visszatekintő jellegét (pl. „mikor visszanezék elmúlt [...] napjaimra s esztendeimre”³⁰). E lelki-szellemi küzdelem lényeges eleme a múlt (újra-) megértése Isten törvényeinek, akaratának a tükrében. A folyamat intellektuális voltát a megoldás, az előrelépés leírása is mutatja. Így imádkozik: „ismerhessem meg [...] a te csuda, de bölcs cselekedeteidet”,³¹ majd felismeri Krisztus és a megváltás szerepét üdvösségében. „Ebben a kemény harcban esmérteté meg énelem [...] az ő szerelmes szent fiának keserves kénszenvedésének drága hasznait...”³² A megértés szellemi folyamatának tehát elsődleges szerepe van e lelki küzdelemben, és ennek legfontosabb irányai az első házasságkötés konkrét és a szenvedés, az Isten adta keresztek általános élettapasztalata, ezen keresztül pedig magának Istennek a megértése.

Az *Előljáró beszéd* és a tárgyalt imádságok közti párhuzamosság alapja, hogy mindkét szövegcsoport tematikus középpontjában a szenvedés áll. Ebből nem egy gondolati azonosság fakad, több ízben pedig kiegészítik egymást a szövegek. Például a lelki harc küzdelmes szakaszában született imádságokban az elbeszélő kimondja azokat az érzéseket, felteszi azokat a kérdéseket, amik az *Előljáró beszéd*ben csak elhallgatva jelentek meg, pl.: „ugyan mintegy ellenségképpen bántál énelem.”³³

A szövegbeli egyezések közül a legjelentősebb a harmadik imádsághoz kötődik, melynek első bekezdése világosan utal az *Előljáró beszéd* – fentebb részben idézett és elemzett – első soraira.³⁴ Első fejezet: „Az Istennek bölcsessége mélységes, meglábalhatatlan, utai megtudhatatlanok; ítélleti végére mehetetlenek, az emberi elme azokat fel nem éri; az Isten cselekedeteit csak csudálja, de azt nem kérheti: miért nem cselekszed ezt

²⁵ A két idézet: *uo.*, 79–80.

²⁶ 143. fejezet, *uo.*, 81–82.

²⁷ A három idézet: *uo.*, 106, 110.

²⁸ NAGY, *i. m.*, 259–263.

²⁹ A két idézet: BETHLEN, *i. m.*, 79, 80.

³⁰ *Uo.*, 86.

³¹ *Uo.*, 82.

³² *Uo.*, 81.

³³ *Uo.*, 83.

³⁴ *Uo.*, 5, 89.

vagy amazt? Mindazonáltal [...] minden cselekedetei szentek, igazak; méltatlan senkit ítéletei nem találhatnak.” Harmadik imádság: „Ó, szabados uralkodású, és mindenekben szent tetszésed szerént cselekedő szent Isten, én édes Istenem! Akinek minden cselekedetid szentek, minden ítéleteid igazak, és senki tégedet nem kérddhet, s meg nem szólíthat a te utaidban, hogy miért cselekszed ezt vagy amazt.”

A lényegében egyező első mondatok után mindkét szöveg az Istentől eredő szenvedést problematizálja. De az imádság az első fejezettől eltérően nem a lelki béke hangján folytatja gondolatát, nem hallgatja el Áronhoz hasonlóan a szenvedést kísérő emberi érzéseket: „sokakban látjuk és szemléljük a te kemény, és egymást érő ítéleteidet, úgy-hogy egyik mélység más mélységet kiált, melyben ugyan elolvad az embernek szíve. [...] ez a harag örökké tart-é? Az Úr örökké elvet-é? Elfogyott-é az ő atyai szerelme, és hátra tért-é, amit nekünk ígért?”³⁵

A lelki béke felé mutató, későbbi imádságokban pedig az önéletíró ugyanazokat a válaszokat írja le erre a kérdésre, amik az *Elöljáró beszédben* is feloldják az ember szenvedésének konfliktusát: „ezek a nehéz büntetések [...] nem az én [...] bűneimnek büntetési; hanem az irgalmas és kegyelmes atyának magához közelebb vivő szeretetének megcsalhatatlan bizonyos jelei.”³⁶ Ez a gondolat párhuzamos a Zsidókhoz írt levél első fejezetbeli idézetével. Hasonló összecsengése van a 163. fejezet gondolatának: „Tudom, [...] Úr Jézus! Hogy te is sok harcaid és szenvedéseid után mentél be a dicsőségbe, [...] mint főbe tebeléd oltatván, ezt az életet sok és nehéz harcokkal kell véghezvinnünk”³⁷ – és a második fejezet Apostolok cselekedeteiből vett idézetének, valamint következő gondolatának: „az Istennek legkedvesebb szentei is ezen az úton mentenek által az Isten szent színének látására, sőt ez az egy út, amelyen az idvességre juthatunk.”³⁸

Ezek és más, terjedelmi okokból be nem mutatott szövegösszefüggések³⁹ rámutatnak arra, hogy e fejezetek egyrészt visszautalnak az *Elöljáró beszédre*, hasonló gondolatmenetet követnek, másrészt indokoltnak tűnik tehát az a megállapítás, hogy az 1742–44-ben született imádságok egy időben keletkeztek az *Elöljáró beszéddel*, sőt a hetedik imádság datálásának közlése alapján a szöveg első, visszatekintő részével, melyet így e lelki harc gyümölcseként, gyógyírjaként olvashatunk. Az önéletírás első hét imádsága, melynek végén tehát a visszaemlékezés lezárulását bejelentő megjegyzés is található, nemcsak átalakítja a szöveg alapvető jellegzetességeit, hanem elvezeti a művet önnön születésének szellemi műhelyébe, megalkotásának szöveg helyére – anélkül, hogy erre kifejezetten felhívna a figyelmet. Ennek fényében viszont ehhez a lelki küzdelemhez köthető nemcsak az életút értelmezésének visszaemlékező szellemi munkája, hanem az a szándék és törekvés is, hogy az önéletíró példázatot, tanúságtételt formáljon önnön életéből.

³⁵ *Uo.*, 89.

³⁶ *Uo.*, 109.

³⁷ *Uo.*, 117.

³⁸ *Uo.*, 6.

³⁹ Pl. az első imádság pár sora szóhasználat szintjén is összecseng a 6. fejezettel (83, 8–9), valamint gondolati párhuzamot láthatunk közte és a 4. fejezet (83, 7) között.

Ahhoz viszont, hogy belássuk, az *Elöljáró beszéd* során felvázolt szempontok mindegyike kiemeli és központi jelentőségűvé avatja ezeket a fejezeteket, az önéletírás első, visszatekintő felét kell szerkezetileg megvizsgálnunk. Ezt lejjebb egy ábrával is szemléltetem.

Biblikusság és a megértés útjai: rejtett szerkezet az Önéletírás első részében

Az önéletírás első részét a bibliai utalások és az értelmező-visszatekintő folyamatok együtt, összefonódva strukturálják úgy, hogy mindkét szempont a mű már bemutatott szerkezeti középpontja felé mutat. A biblikus allúziók sokféleképpen szövik át az *Önéletírást*, de a hangsúlyosabb intertextusok együtt rendszert alkotnak, és egy koherens szerkezetbe rendezik a szöveg első felét, párhuzamot hozva létre közte és az üdvtörténet ószövetségi szakaszának legfontosabb sarokpontjai között.

Az *Életemnek folyása* (a szorosán vett önéletírás) első négy fejezete⁴⁰ az önéletíró lánykorát foglalja össze. E fejezetek szerkezete hasonló; mindegyik záró gondolatában megjelenik Isten: „dicsérlek tégedet, én Istenem” stb. Ez a gondolatrítmus minden gyermekkor történetben felismeri a gondviselés jelenlétét, az élet Isten adta szabályos rendjét sugallja. Gondolatilag, szerkezetileg és szövegindító pozíciója által tehát a szöveg a bibliai teremtéstörténetre utal („És látá Isten, hogy jó”). Ez az intertextus nemcsak a gyermekkor rendjét emeli ki, hanem – éles ellentétpárt alkotva vele – az első házasság megkötését is,⁴¹ mely végérvényesen felborítja azt – ahogy a bűnbeesés megzavarja a teremtés rendezettségét. Férjhez adását az elbeszélő mint az egész életét megrontó eseményt mutatja be: „a házasság által mind ez mái napig szörnyű nagy bánatra és kísértetre tétettem ki.”⁴²

Az első házasság történetére a bűnbeesés után az egyiptomi fogság képe vetül. Ezt az értelmezést több szövegösszefüggés teszi lehetővé. Az idegen vallású és elnyomó környezetből való szabadulás fő motívumai, az Istenhez kiáltás (a műben a betegágyon való térítés után⁴³) és a halál mint végső isteni közbeavatkozás⁴⁴ teremtik meg a szövegek összekapcsolódásának fő sarokpontjait. A pápista babonákról leírt két anekdota „a szentelt báránycsonttal” és „a pápától hétszer megszenteltetett spanyol kereszttel”⁴⁵ nemcsak a bálványimádást figurázza ki, hanem a békák és a jégeső említésével az egyiptomi csapásokra való utalásként is olvasható. Mózes második könyvében az egyiptomi bálványimádó papok szégyenültek meg praktikáikban, az *Önéletírásban* a katolikus barátok. A pestises dajka története⁴⁶ nemcsak a szintén a tíz csapásra utaló betegség-motívum mi-

⁴⁰ *Uo.*, 8–10.

⁴¹ *Uo.*, 10–16.

⁴² *Uo.*, 11.

⁴³ *Uo.*, 25; vö. 2Móz 2,23–24.

⁴⁴ *Uo.*, 32; vö. 2Móz 12,29–33.

⁴⁵ *Uo.*, 26–27, 29.

⁴⁶ *Uo.*, 32–35.

att illeszkedik a biblikus utalásrendszerbe, hanem azért is, mert bizonyítja az önéletírónak és gyermekeinek Izrael szabadulásához hasonló, csodálatos megmenekülését a haláltól.

A bibliai utalásrendszer következő pontja az önéletíró második, Teleki Józseffel kötött házasságához kötődik. Az ezt kísérő szenvedéssorozat a 64. fejezettel kezdődik, mikor a Haller Lászlótól született gyermekeit elperlik, majd elveszik tőle, és a 104. fejezetben csúcsonyul ki, mikor második házasságából származó gyermekei után férje is meghal. „Engemet az én Istenem úgy hagyta, mint a megszedett szőlőben való kunyhót egyedül”⁴⁷ – utal az önéletírás Ézsaiás prófétára (1,8) és Izrael babiloni fogságára. Ennek értelmében szeretteinek elvesztése, lelki magárahagyottsága mint a választott nép Babilonba hurcolása jelenik meg. Innen visszaolvasva pedig az első özvegység („életem legkönnyebb, majd minden kereszt nélkül való része”), de különösen a második házasság („egy szívvel és szájjal tiszteltem az én teremtő Istenemet az én édes férjemmel. Világ szerént is tisztességes állapotban és rendben voltam helyeztetve, [...] az Isten áldása is bőségesen volt a házunkon”)⁴⁸ mint Isten ígéreteinek evilági beteljesülése, biblikusan: mint az ígéretek földje jelenik meg.

A bibliai utalásrendszer a 104. fejezetet követően válik a családi sorsfordulók után a lelki történések hordozójává. Amiként ugyanis az első házasság válságából mint külső körülményből a férj halála, egy külső esemény adta meg a szabadulást, addig a második házasság romjain az önéletíróra babiloni fogságként váró elkeseredést és lelki sivárságot Isten kegyelmének lelki megtapasztalása oldja fel.

A 122–124. fejezetekben az elbeszélő hasonló lelki tusát vív, mint a 136. és azt követő, fent bemutatott fejezetekben és imádságokban. Ekkor gyermekei elvesztésére és második férje halálára tekint vissza, a csapások megértésére törekszik, elhelyezésére istenkapcsolatában. Ez a lelki folyamat sok hasonlóságot mutat a már elemzettel; az önéletíró eleinte átéli az Istentől való magárahagyatottság lelkiállapotát: „Isten sem vigasztalhat már meg engemet...”;⁴⁹ de ekkor – Szent Pálhoz hasonlóan – fizikai állapotában is megtapasztalja a halál közelségét. A visszatekintő attitűd markánsan megjelenik: „úgy gondolkodtam, hogy mindjárt szoros számadásra állítatom elő. Egész elfolyt életem, mintha aznap lett volna, úgy eszembe jutott.” E lelki tusa is nyugvópontra jut, és ez is mint megismerési, megértési aktus ölt formát a szövegben: „Akkor megismerteté énelem az én jó Istenem, hogy amiket éntőlem azelőtt elvett, [...] nem kellett volna azokban az én örömet helyheztenem, mert ezek múlandók voltak”;⁵⁰ és ebben a megnyugvásban is fontos szerepe van Krisztusnak: „megmutatta, [...] hogy énérttem küldötte el szent fiát.” E megértési folyamat, minden hasonlósága ellenére azért tűnik kevésbé jelentősnek a központi fejezetekben foglaltaknál, bár megelőzi azt, mert a szöveget kevésbé alakítja át.

⁴⁷ *Uo.*, 61. Ezt a biblikus képet Fazakas Gergely Tamás is kiemeli, mikor az özvegység korabeli megjelenítéséről ír (FAZAKAS Gergely Tamás, „...tetszett az Úristennek [...] a gyámoltalan árvák seregébe béírni”: Bethlen Kata önéletírása és az özvegek reprezentációjának kulturális hagyománya a kora újkorban = *Emlékezet...*, i. m., 259) – azonban a toposz szövegbeli pozíciója tovább mélyíti annak szemantikáját.

⁴⁸ BETHLEN, i. m., 38–39.

⁴⁹ Ez és a következő idézet: *uo.*, 70.

⁵⁰ Ez és a következő idézet: *uo.*, 71.

A biblikus szerkezet következő pontját pedig a mű központi, már bemutatott fejezetei és imádságai alkotják. Ezek a fejezetek az első házasság okozta lelki sebekre keresnek és adnak – lelki értelemben – választ, és ez a válasz szintén egy megértésben rejlik: felismeri Krisztus szerepét saját üdvözülésében. A mű világában ekkor tulajdonképpen megvalósul Krisztus küldetése az üdvrendben: begyógyítja az ősbűn okozta sebeket, és lehetővé teszi az Istennel való összhang újbóli megtalálását. És ahogy a babiloni fogságból való szabadulás előképe volt a krisztusi, tökéletes megváltásnak, úgy a második házasság utáni lelki rabságból kivezető 120–122. fejezetek is csak előképei az első imádságokban foglaltaknak. A bibliai utalásrendben a két szabadítás tehát az *Önéletírás* szerkezetében két visszatekintő, a múltat megérteni kívánó hermeneutikai folyamat, melyek által Isten újabb és újabb tulajdonságát tapasztalja meg az önéletíró. A nagyobb távlatot átfogó és a mű létrejöttének miértjeire bizonyos értelemben választ adó ciklus pedig – mindkét szövegben – keretbe zárja a szűkebb határok között megvalósuló „előképet”.

Többszólamúság és példázatosság a mű első részében

Az elbeszélői hang, hangnem változásai is követik ezt a szerkezetet. A gyermekkorról szóló fejezetek harmonikus elbeszélői szólamáról már fentebb volt szó. Az utána következő első nagyobb összefüggő szövegszakasz az első házasság megkötésének fordulatos történetét beszéli el. Ez a szövegrész különösen fontos, mert a mű születésének folyamatát érzékeltető, fent elemzett fejezetekben ez jelenik meg kiinduló, a szellemi munkát elindító problémaként. Az önéletíró az kergette lelki válságba 1742-ben, és feltételezhetően az készítette önéletírói munkájának megkezdésére, hogy nem tudta eldönteni: bűnös-e ő ennek a házasságnak a megkötésében, és ezáltal ő-e a felelős minden ebből fakadó – az egyházat, a Szentlélek földi munkáját érintő, közösségi léptékű – kárért, vagy nem.

Különös jelentőségű, hogy a szövegben két, egymást kizáró értékelés épül egymásra, melyek az elbeszélői hang jellegében is különböznek egymástól. Az elsődleges, indulatos és érzelmgazdag elbeszélésben a házasság anyai erőszak és rokoni cselszövés gyümölcse, az események fő mozgatórugói elszakadnak az istenes tematikától: „édes szülőanyámtól [...] adattattam ez szerencsétlen házasságra”; „Bethlen Judit [...] tanácsa [...] rontott meg engemet is”; „ezen dolognak végbenmenését [...] tulajdonítom Nagy Zsigmondnak”;⁵¹ stb. A házasságkötés e megszólalásmódban feszültségben áll az Istentől eredeztetett társadalmi renddel: „ez felemás házasság keserű gyümölcset szüntelenül kóstoltatta Isten énvelem”; „rendetlen dolog az”; „elszemlélvén a kétféle vallásúak különböző isteni tiszteleteket, könnyen felháborodó életeteket, és efféle házasságnak egyéb mérges gyümölcseit”;⁵² stb.

Az erre épülő másik szólam szerint ezzel ellentétes módon Isten nemcsak megengedte ezt a házasságot, hanem végzése szerint való. E hang inkább értelmező, belenyugvó: „Ez

⁵¹ *Uo.*, 11, 12–13, 16.

⁵² *Uo.*, 11–13.

volt irántam is az őfelsége szent tetszése”; „de amit a bölcs Isten végzett...”; „de úgy tetszett Istennek, hogy [...] megengedje ezt így lenni.”⁵³ A második szólam az egyes fejezetek szerkezetén belül világosan elválasztható marad az előbbtől: mindig a fejezetek végén jelenik meg.⁵⁴

Az 1742–44-es fejezetekben az első házasság megkötése került az önéletíró figyelmének és lelki küzdelmének a középpontjába, nem maga a házasság. Ezt jelzi az utóbbiról szóló fejezetek hangnemének kiegyensúlyozottsága is: még a vallásában való állandó kísértést is higgadtan beszéli el, és a szövegben itt jelenik meg – szinte egyedülként – a humor, a gúny, az irónia, ami a távolságtartást, felülemelkedést, az értelmezés lezárultát sejteti. Itt valósítja meg leginkább az *Előljáró beszédben* tett ígérését: „indulatimat megcsendesítvén.”

Ez a nyugodt hangnem megmarad a szövegben a második házasság idejében megélt szenvedések leírásáig, melyek katolikus gyermekei elperlésével vették kezdetüket a 64. fejezetben.⁵⁵ Ettől kezdve a műben a példázattá formálás egyre inkább átadja a helyét a múlt újra átélésének; a személyes érintettséget leplező nyugodt, távolságtartó elbeszélői szólam egy, a fájdalmas tragédiákat elsíró, érzelemdúsabb beszédmódnak. Gyermekeinek, Haller Pálnak és Borbálának erőszakos elvétele mozdítja ki először a nyugodt visszaemlékezés hangjából („De ó, kiírhatatlan gyötrem...”⁵⁶). A második házasságból született gyermekei halálát már nem képes az Isten akaratába belenyugvó, azt megrázkódtatás nélkül elfogadó szemléletmódban leírni, mint azt Zsigmond fia elvesztésének fentebb már idézett leírása is mutatja. Ez a hangnem legerősebben férje halálának elbeszélésekor mutatkozik meg a 104. fejezetben, közvetlenül az említett Ézsaiás-idézet előtt: „Már én mindezeket nagy keserűséggel szemléltem: végre gyermekeim iránt való keserűségemet örömmel félretettem volna, csak az én uramnak életét nyerhettem volna meg, de az Istennek a’ sem tetszett, hanem [...] énmellőlem elvevé, ki nem írható keserűségemre.”⁵⁷ Az – írás közben talán újra átélt – fájdalom szinte az Isten elleni vád indulatáig fokozódik (egy tanúságtételben!), és kétszeresen is elér az emberi nyelv határáig („ki nem írható”): talán nem képes, de a példázatos elbeszélői szerepben nem is szabad valódi fájdalmát és haragját szavakba öntenie – „miként Áron is mélyen hallgata” szeretei elvesztése után.

A második házasságának tragédiáiról szóló fejezetek keserűsége az önéletíró felekezeties istenképére is rávilágít: egy katolikus gyermek és férj halálát értelmezhetette úgy, hogy Isten tervei, szándéka szerint való, de mi célja lehetett az Atyának elvenni tőle a vele egyvallású gyermekeit és második férjét? A műben például az első házasság elbeszélésében megmutatkozó istenkép ezekre a veszteségekre már nem adott választ. Ennek

⁵³ *Uo.*, 11, 14, 16.

⁵⁴ Ez a szabályosság azt is sugallhatja, hogy a történetnek előbb volt az istenes tematikától elszakadó értelmezése, elbeszélése, amire később ráépült a megtérést átélt önéletíró érettebb, istenes szemléletmódja. A szerkezet enged tehát következtetni a szólamok kapcsolatában lévő esetleges temporalitásra.

⁵⁵ *Uo.*, 40

⁵⁶ *Uo.*, 53.

⁵⁷ Ez és a következő idézetek: *uo.*, 61.

fényében az *Elöljáró beszéd* első sorai („Az Istennek bölcsessége mélységes, utai meg tudhatatlanok”) az önéletíró fiatalkori, magabiztos istenképének a válságaként értelmezhetők; a két hermeneutikai ciklusban és a beillesztett imaszövegekben pedig az új istenképért és istenkapcsolatért való küzdelem mutatkozik meg. Ennek sikerét jelzi, hogy az elbeszélői hang zaklatottsága némileg enyhül a veszteségek feldolgozását elbeszélő 122–124. fejezetek után, de ténylegesen új irányt csak az imaszövegek beillesztésekor, a 142. fejezet után vesz.

Hogy teljesebb képet kapjunk az elbeszélői szólamokról, említést kell tenni a fent idézett, Teleki József haláláról szóló 104. fejezetnek a lezárásáról: „Ó, drága kegyelem! mely erőt adtál énnékem az én súlyos keresztimnek elviselésekre...” Az Istennel szembeni lázadás hangja szinte természetszerűen fordul át Istent megszólító hálaadássá – a távolságot hirtelen szoros közelséggé formálva át. Erre a hirtelen hangnemváltásra nem egy példát láthatunk az *Önéletírás*ban.

Az *Önéletírás* elbeszélői hangjának rétegzettsége, amit nemegyszer többszólamúságnak is tekinthetünk, ellentétben áll az *Elöljáró beszéd*ben bejelentett szövegalkotói célkitűzésekkel. Ez kétféleképpen is értékelhető. Mint erre az első házasságkötés vagy a második házasság történetének leírása is rámutat, a saját életére a sokszoros lelki küzdelmek után, új hittapasztalat birtokában visszatekintő elbeszélő nem képes maradéktalanul újraírni az életét, nem képes a megtalált istenes elbeszélői hangot saját szövegében töretlenül érvényre juttatni – tehát úgy tűnik, e lelki harc, e megértés sem zárult le tökéletesen. Küzdelme élete újrafogalmazásával jelenik meg szólamok perlekedéseként, ami a szövegben nem egy helyen teret nyit az elbeszélő *akkori*, feltételesen az *átélő én*hez köthető érzelmeinek, indulatainak. Így a mű hívebben rekonstruálja az élettörténetet, mintha az elbeszélőnek sikerülne egyszólamú tanúságtétellé írnia az életét.

De a szöveg többszólamúsága egyszerre tükrözi azt is, hogy a megértés a szövegalkotással összefonódva zajlik, és hogy a szöveg, mint a megértés folyamatának eszköze és terepe, úgy tudott sikeres lenni, hogy részben megőrizte a történetmondás eredeti szólamait. A későbbi sikeres megértésnek, az átélt válságtapasztalatok az ön- és istenképbe való beépítésének előfeltétele a korábbi beszédmódok rekonstruálása és értelmezése, és éppen nem ezek elhallgatása, feloldása. Élete addigi történetének elbeszélése ugyanis párhuzamosan zajlott az 1742–44-ben született, és a szövegben a maguk kronologikus helyén szereplő hét imádsággal, melyek viszont kifejezetten tematizálják az Istennel való, illetve az Isten szenvedést okozó tetteinek megértéséért való nehéz küzdelmet, annak minden vádjával, kérdéseivel, értetlenségével együtt. Az imádságok heves hangvételében is megmutatkozó indulatok, melyek végül feloldódnak Isten atyai szeretetének felismerésében, majd Krisztus követésére való elszánásban, megjelennek a velük egy időben született visszaemlékezések elbeszélői szólamaiban is.

Az Önéletírás második része

Itt terjedelmi okokból nincs lehetőség az *Önéletírás* teljes elemzésének a bemutatására, ami azonban más tanulmányaimban részben olvasható.⁵⁸ Fontos azonban megemlíteni, hogy a felvázolt elemzői szempontok az 1742–44-es szövegcsoporthoz mellett az 1751-es, terjedelmileg igen markánsan reprezentált esztendőt emelik ki. Ott egyrészt visszatér és immár egész addigi életére irányulva kiteljesedik az (ön)megismerő attitűd,⁵⁹ és szimbolikus végpontot nyer a mű biblikus szerkezete: a nyári nagy tűzvész élményét ugyanis egyértelműen összekapcsolja az „utolsó ítélet napján való tűznek rettenetes” képzetével.⁶⁰

Másrészt metaforikusan megfogalmazódik egy olyan új szerkezeti séma, amely felől visszaolvasva mind az önéletíró, mind az olvasó számára rendezetté, szabályossá válik az *Önéletírás* ezen naplószerű része is: „Mindazok a terhes dolgok [...] olyanok voltak, mint valami szépen elkészített grádicsok, melyeken az én idvességemnek után az én mennyei szent atyámhoz mehethék.”⁶¹ Az Istenhez vezető lépcső képe életút- és szöveg-szerkezet-metaforaként is értelmezhető: kifejezi az átélt csapások és keresztek előreívő, gyümölcsöző voltát, és egyfajta – az istenkapcsolatot, így a szólamrendszert és a szöveget is meghatározó – ritmikusságát. Ez a narratív séma nyitottságában és bővíthetőségében különbözik leginkább a biblikustól, ezért jobban illik a mű második felének megváltozott alkotásmódjához.

Az 1751-es esztendőhöz kapcsolódik Bethlen Kata másik művének, a *Védelmeső erős pais* című imádságoskönyvének megjelenése, ami nemcsak az önéletírásban nem szereplő szövegei miatt tágitja ki az elemzés látószögét, hanem azért is, mert előszava tulajdonképpen e kötetet is (lelki) életút-narratívává avatja,⁶² a két mű egymással ilyen módon sokszorosan dialógusba lép.

Az elemzés eredményei

A szövegközpontú, a belső utalásrendszert, a rejtett szerkezetet, az elbeszélői hang rétegzettségét feltáró elemzés fő tétje az, hogy párbeszédbe léptethető-e a szöveg történeti létmódjával, kultúrába ágyazottságával és befogadástörténetével – a mű jobb megértésén túl kaput nyit-e egyéb kérdésselvetések irányába. A teljesség igénye nélkül – a tanulmányt lezárandó – szeretnék rávilágítani pár összefüggésre.

⁵⁸ NAGY Márton Károly, *A lelki élet narratívája: Bethlen Kata Önéletírásáról = Epika: Fialat kutatók konferenciája*, szerk. DOBOZY Nóra Emőke, KISS Béla, LOVAS Borbála, SZILÁGYI Emőke Rita, Bp., 2010, 76–78; Uő, *Életút-konstrukciók Bethlen Kata műveiben*, megjelenés alatt.

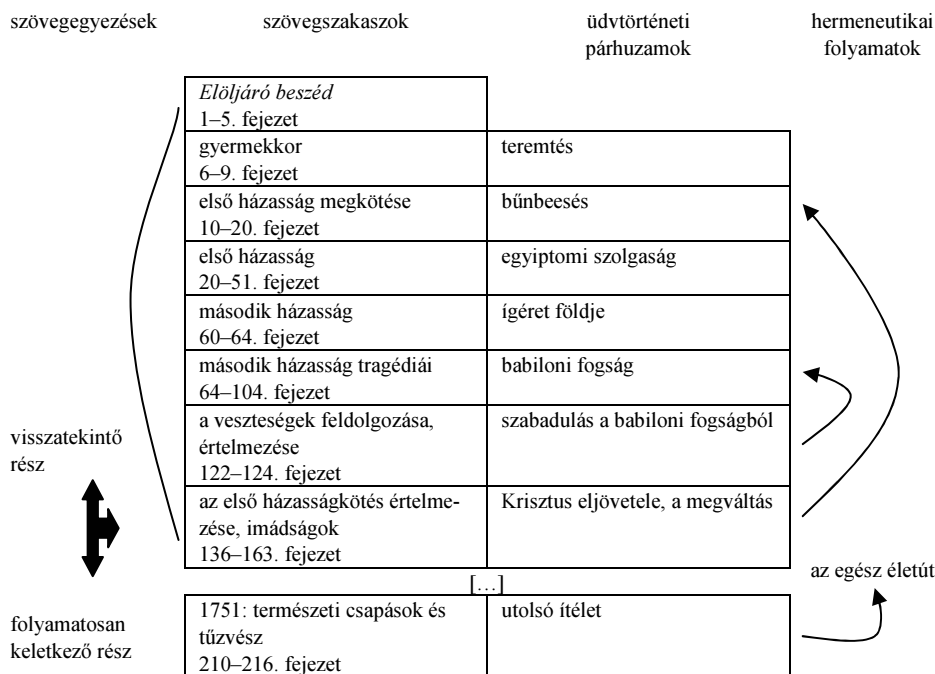
⁵⁹ BETHLEN, *i. m.*, 189, 196–197. Elemzése: NAGY, *Szépen...*, *i. m.*, 302.

⁶⁰ BETHLEN, *i. m.*, 190.

⁶¹ *Uo.*, 177. Részletesebb bemutatása: NAGY, *Szépen...*, *i. m.*, 304.

⁶² NAGY, *Életút-konstrukciók...*, *i. m.*

Az *Önéletírás* első felének szövegszerkezete

Az önéletíró református öntudatából következik, hogy szellemiségét alapvetően meghatározta vallásának és magának Kálvinnak a teológiája. Ez a magától értetődő összefüggés tágabb kontextusba helyezi a mű nem egy részét. A legnyilvánvalóbb párhuzam az *Institutio* – melynek Szenci Molnár-féle fordítása megtalálható volt Bethlen Kata könyvtárában – első fejezetei és az *Önéletírás* első sorai között jön létre. Kálvin az istenismeret és önismeret szerves összefonódását a keresztyén tanítás alap gondolatává emeli: „soha addig az ember igazán az ő maga ismeretire nem juthat, mígnem az Istennek szinét megtekintélte, és annak megtekintéséből az ő maga megtekintésére száll, és magát megisméri.”⁶³ Ez a már elemzett Bethlen Kata-i soroknak még tragikusabb súlyt ad: az istenismeret általa megfogalmazott lehetetlensége ezek szerint szükségképpen maga után vonja az önmegismerés kudarcát is. És mivel Kálvin szerint Isten „formájára kellenék minékünk ábráztatnunk”,⁶⁴ az önformálás, a személyiségépítés alapja válik számára problematikussá, sőt elérhetetlenné. Az önéletírás hermeneutikai attitűdje tehát Kálvin teológiájából táplálkozik, Bethlen Kata a reformátor által kitűzött életcél megvalósítására

⁶³ KÁLVIN János, *Az keresztyéni religióra és hitre való tanítás...*, melyet magyar nyelvre fordított MOLNÁR Albert, faksimile kiadás, Bp., Balassi Kiadó, 2009, 2.

⁶⁴ *Uo.*, 3.

törekszik. *Előjáró beszédének* említett fejezete pedig voltaképpen Kálvin-parafrázisként is olvasható.

Az önéletírásban az üdvösségtörténet egy emberi életbe sűrítve jelenik meg, kiteljesítve az életút példa-voltát és biblikusságát – és megvalósítva a kálvinista életeszmenyt.⁶⁵ Az újkori magyarországi protestáns toposzt tekintve viszont, mely párhuzamot vont a bibliai zsidóság és a magyar nép története között, ennek nemzeti vonatkozásai vannak: az élettörténet így a nemzettörténet megéléseként és sűrítéseként is olvasható.

Az elemzés az önéletírás és a pietizmus sokszor emlegetett, de ténylegesen kevésbé vizsgált kapcsolatának bizonyos aspektusait is megragadhatóvá teszi. Egyrészt az önéletírónak lehetősége lett volna életútjából egy, a felekezeti ellentétekre és üldöztetésre épülő „protestáns martyrológiát” alkotnia – a szövegben ezzel ellentétben egyre inkább az isten- és önismeret keresésének mélységei tárulnak fel. Másrészt a mű istenképének változása többek között a felekezetiesnek elgondolt istenképtől való fájdalmas elszakadásként is leírható, hogy ettől független kérdések (Isten szeretete és a szenvedés magyarázata) felé váljon nyitottá. Harmadrészt pedig a szöveget átható biblikusság akár a „kátékereszténységtől” a „bibliakereszténység” felé való elmozdulás⁶⁶ szövegemlékeként is értelmezhető. Az önéletírás ezen pontjai kapcsolatba hozhatók a tágabban értelmezett pietizmus szellemiségével.

Az elemzés a szöveg műfaji jellegének meghatározása felé is tett lépéseket. A művet az önéletírás műfajába elsősorban a receptív hagyomány utalja, amit a mű első kiadásának címe – amely inkább tekinthető tárgymegjelölésnek: *Gróf bethleni Bethlen Kata életének maga által való le-írása* – is meghatározott. Ez a kötetlen, rendkívül heterogén szövegcsoportha használt műfaj-kategória viszont, azzal együtt, hogy az alkotásfolyamatot tekintve természetesen releváns a szövegre, annyira általános, hogy nem ad választ az elbeszélői szempontok és a mű alapkérdéseire. Használata azért sem kielégítő, mert benne az életút mint a világ önmagában értékes és lejegyzésre érdemes jelensége fogalmazódik meg, ez pedig a szövegbeli elbeszélői attitűdtől, mely Isten és kegyelme jelenvalóságának bizonyítását tűzte ki célul, meglehetősen távol áll. Az elbeszélő célkitűzésének megfelelő szűkebb műfaj-kategória tehát a *példázatos* vagy *példa-szerű önéletírás* lehetne.

Végezetül az elemzés poétikailag megragadhatóvá tette a szöveg több olyan jellegzetességét, amely meghatározta a mű huszadik századi recepcióját. A tizenkilencedik századi pozitívista irodalomszemlélet többre értékelté azokat az önéletírásokat, melyek koruk politika- vagy kultúrtörténetéről vallottak.⁶⁷ Bethlen Kata írásának értékét csak az 1920–30-as években fedezték fel.⁶⁸ A század meghatározó elemzői a lélekábrázolás

⁶⁵ Willem VAN’T SPIJKER, *Kálvin élete és teológiája*, ford. GALSI Árpád, Bp., Kálvin Kiadó, 2003, 119.

⁶⁶ CSEPREGI Zoltán, *Magyar pietizmus 1700–1756*, Bp., Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000, 51–55.

⁶⁷ SZÁVAI János, *Magyar emlékiratok*, Bp., Szépirodalmi, 1988, 13.

⁶⁸ Elsősorban a következő műveket lehet megemlíteni: HEGYALJAI KISS Géza, *Árva Bethlen Kata (Gróf Széki Teleki József özvegye) 1700–1759: Tanulmány a 18. századi magyar irodalom köréből*, Bp., Hornyánszky, 1922; MÁTÉ Károly, *A magyar önéletírás kezdetei*, Pécs, Danubia, 1926; KEMÉNY Katalin, *Erdélyi emlékiratok*, Cluj-Kolozsvár, Minerva, 1932; FÉJA Géza, *Régi magyarság*, Bp., Püski, 2001.

mélységét méltatták leginkább.⁶⁹ Azonban annak leírását, hogy elbeszélés-technikailag miként tudta az önéletíró megragadni a lelki élet szinte leírhatatlan bonyolultságát és ellentmondásait, Németh László óta⁷⁰ kevés elemző kísérelte meg. Az elemzésben bemutatott biblikus szövegszerkezet – azáltal, hogy az életút lelki válságait is integrálni tudta – véleményem szerint közelebb viheti a kutatást a kérdés megoldásához.

A recepció visszatérő, kissé történetietlennek tűnő kísérlete volt a művet mint a hiányzó magyar regényhagyomány egyik előzményét vagy lehetséges gyökerét olvasni.⁷¹ Mielőtt ötletszerűsége vagy tudománytalansága miatt elvetnénk ezt a véleményt, érdemes felfigyelni arra, hogy a Bethlen Kata-i narratíva valóban bír nem egy olyan kifejezetten modern jellemzővel, ami lehetővé teszi a regény műfajával való összevetést. A legfőbb ilyen szövegjelleg véleményem szerint a hangnemek sokfélesége, ami ha műfaj-történeti kapcsolatba nem is, de párhuzamba állítható a modern regény bahtyini polifóniájával.

Mindez rávilágít arra, hogy a szöveg olyan poétikai értékeket rejt magában, melyek meglátására csak a huszadik század irodalomtudománya vált érzékeny. Az egyik legnevezetesebb ilyen értékelő Németh László volt, aki számos regényében mutatta be a hiteles lélekábrázolás elbeszélés-technikai és hangnemépítő módszereit. Nem csodálkozhatunk tehát azon, ha a szöveg újraprofilizálása felé talán ő tette a legnagyobb lépéseket. Ez pedig megerősítheti a jelenkori kutatást abban, hogy érdemes a mű korától elszakadó elemzői módszerekkel és kérdésfeltevésekkel konfrontálni a szöveget, abban a reményben, hogy így újabb és újabb értékei és összefüggései válnak tudományosan hozzáférhetővé.

⁶⁹ Például Németh László, Sükösd Mihály, Bitskey István (lásd a következő jegyzeteket).

⁷⁰ NÉMETH László, *Sziget Erdélyben* (1940) = Uő, *Az én katedrám*, Bp., Magvető–Szépirodalmi, 1969, 138–154.

⁷¹ FÉJA, *i. m.*, 226–227; NÉMETH, *i. m.*, 167; NEMESKÜRTY István, *Diák, írj magyar éneket*, Bp., Gondolat, 1985, 301–302; SÜKÖSD Mihály, *Bethlen Kata* = BETHLEN Kata *Önéletírása*, kiad. SÜKÖSD Mihály, Bp., Szépirodalmi, 1963, 33.